

Historical Implications of the Red Army Invasion of Georgia

KEYWORDS: Democratic Republic of Georgia, Russia, Menshevik Government, Bolshevik Annexation, Red Army, Occupation of Tbilisi, Red Terror, Political Repression, Restoration of Independence

Following the First World War (1914–1918) and the Russian revolutions of 1905 and 1917, the Georgian National Council adopted the Act of Independence of Georgia on Sunday, 26 May 1918. This historical event took place at the former residence of the Crown Prince of the Caucasus on Rustaveli Avenue, formerly known as Golovin Avenue, and it proclaimed the establishment of the Democratic Republic of Georgia. At the time, the country was governed by the Menshevik Party, which espoused a socialist outlook and was fundamentally opposed to Bolshevism.

Between 1918 and 1920, Georgia remained independent despite regional conflicts and internal challenges. Several states recognised it as independent *de facto*, while Soviet Russia recognised it *de jure* under an agreement signed in May 1920. That agreement, however, did not prevent the Russian Bolsheviks from invading and annexing Georgia soon afterwards.

The Bolsheviks sought to spread communism, reunite the territories formerly conquered by Tsarist Russia, and bring them under Soviet control. Georgia was therefore drawn into these ambitions, and its subjugation became one of Soviet Russia's principal objectives. The country was strategically important because of

its location in the Caucasus and its access to the Black Sea. Its Menshevik government also made it ideologically threatening to the Bolsheviks.

In February 1921, the Red Army invaded the territory of the Democratic Republic of Georgia. Despite five weeks of resistance and considerable sacrifice, the Georgian population was unable to preserve the country's independence. On 25 February 1921, Tbilisi was occupied by the 11th Army of Bolshevik Russia.

The Georgian government went into exile. Its leaders assumed that they would be better placed to support the Georgian population and work towards the country's liberation from abroad. Some historians nonetheless argue that this decision was taken primarily by politicians who were alarmed and deeply concerned about the situation. The Georgian population was consequently left to endure foreign occupation.

The loss of independence was followed by extensive repression. Political parties were banned, and thousands of Georgians were executed, imprisoned for prolonged periods, or forced into exile. The main political consequences of Georgia's complete annexation were the following:

- Georgia became a Soviet republic. It was first incorporated as the Georgian SSR, then became part of the Transcaucasian SFSR, and finally, in 1922, a constituent republic of the USSR.
- The Menshevik leadership and many intellectuals emigrated, mainly to France and Germany.
- The annexation was followed by the Red Terror. The Bolsheviks conducted a campaign of repression against political opponents and their families, involving executions, mass arrests, and deportations.

Having been occupied and annexed by the Russian Bolsheviks, Georgia lost its independence for the following seven decades.

On 9 April 1991 at 12.30 p.m., the Act of Independence of the State of Georgia was adopted at the Government Palace in Tbilisi. The act was based on the Act of Independence adopted on 26 May 1918. Its adoption represented a significant political achievement, but it came at a considerable cost to the country and its national movement. It was associated with the loss of life and damage to the well-being of numerous Georgian patriots as well as with the tragedy of 9 April 1989.

The contemporary national government of Georgia remained committed to pursuing independence. Its leaders refused to surrender, flee, or withdraw in the face of difficulty and danger. The restoration of Georgia's independence ultimately cost many of them their lives, including the major leaders – Merab Kostava was killed on 13 October 1989, and Zviad Gamsakhurdia lost his life on 31 December 1993.

Georgia's independence today is the result of the sacrifices made by those who acted in the interests of the nation and the country as a whole. Those sacrifices also enabled Georgia to establish itself as an independent state rather than being treated internationally as part of the Soviet Union or Russia.

The historical lesson, therefore, is clear: political leaders bear a particular responsibility when the fate of their country and nation is at stake. Regardless of the difficulties they face, they are expected to confront them, remain with their people, and refuse to abandon them to an enemy or occupying power.

წითელი არმიის საქართველოში შემოჭრის ისტორიული შედეგები

საკვანძო სიტყვები: საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, რუსეთი, მენშევიკური მთავრობა, ბოლშევიკური ანექსია, წითელი არმია, თბილისის ოკუპაცია, წითელი ტერორი, პოლიტიკური რეპრესიები, დამოუკიდებლობის აღდგენა

შესავალი

პირველი მსოფლიო ომისა (1914-1918) და რუსეთის რევოლუციების (1905 და 1917) შემდეგ, 1918 წლის 26 მაისს, კვირა დღეს, რუსთაველის (მაშინდელი გოლოვინის) გამზირზე მდებარე კავკასიის მეფისნაცვლის ყოფილ რეზიდენციაში, საქართველოს ეროვნულმა საბჭომ საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი¹ მიიღო, რომლის ძალითაც გამოცხადდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დაბადება. ამ დროს ქვეყნის სათავეში მენშევიკური პარტია² იმყოფებოდა, რომელიც, თავისი არსით, სოციალისტური თვალთახედვის მქონე იყო და მთელი არსებით ეწინააღმდეგებოდა ბოლშევიკებს.

1918-1920 წლებში საქართველომ შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა, რეგიონული კონფლიქტებისა და შიდა გამოწვევების მიუხედავად. იგი დამოუკიდებელ ქვეყნად დე ფაქტო აღიარა რამდენიმე სახელმწიფომ, ხოლო დე იურე – საბჭოთა რუსეთმა, 1920 წლის მაისში ხელმოწერილი ხელშეკრულებით.³ თუმცა, ამ ხელმოწერამ ვერ შეაჩერა რუსი ბოლშევიკების სწრაფვა საქართველოს დაპყრობის და შემოერთებისაკენ.⁴

„წითლების“ შემოსვლა

1921 წლის თებერვალში წითელი არმია შემოიჭრა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ტერიტორიაზე. ამას წინ უძღოდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ ე.წ. „სახალხო აჯანყება“,⁵ რაც, ძირითადად, ქალაქ ზაქათალასთან⁶ მოხდა, რომელზეც აზერბაიჯანელებს ჰქონდათ პრეტენზია და ბორჩალოს მაზრაში,⁷ სადაც უმეტესობა სომხები სახლობდნენ.

„11 თებერვალს აჯანყდნენ ბორჩალოს სომხები, გარეკეს ჩვენი ჯარი, დაატყვევეს ბევრი. ერთი სიტყვით, ვიწვნიეთ მოულოდნელი სამარცხვინო დამარცხება“,⁸ ასე იხსენებს ნოე ჟორდანიას რუსეთთან ომის დაწყებას მოგონებების წიგნში.

საქართველო განიხილებოდა, როგორც სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი (კავკასიის რეგიონი, შავი ზღვის გასასვლელი) და იდეოლოგიურად საფრთხის შემცველი (იგულისხმებოდა მენშევიკური მმართველობა). ბოლშევიკებს სურდათ კომუნიზმის გავრცელება და მეფის რუსეთის უკლებლივ ყველა ყოფილი ტერიტორიის საბჭოთა კონტროლს დაქვემდებარება. მათ შორის უცნაურობად იგულისხმებოდა საქართველო, რომლის საკუთარ მარწუხებში მოქცევა გახდა რუსეთის განსაკუთრებული მიზანი.

1921 წლის 11 თებერვალს რუსებმა, საბჭოთა სომხეთთან ერთად, ბორჩალოში შემოაღწიეს. ამით დაიწყო საქართველოზე აქტიური თავდასხმები, რამაც, საბოლოოდ, იმ შედეგებამდე მიგვიყვანა, ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში უმძიმეს მოვლენებად რომ აღიქმება.

„წითლების“ მე-11 არმიის მეთაურმა, თბილისში დაბადებულმა ანატოლი გეკერმა⁹ მოსკოვიდან ბრძანება მიიღო, საქართველოს დედაქალაქი თბილისი მაქსიმუმ, 19 თებერვლის საღამომდე აეღო. ხაზგასასმელია ის ფაქტი,

რომ საბჭოთა რუსეთის არმია რიცხოვნობად ბევრად აღემატებოდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მეომართა რაოდენობას. მათ ტექნიკასა და აღჭურვილობაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ,¹⁰ 4-ჯერ დიდი ჯარისთვის წინააღმდეგობის გაწევა არარეალურს ხდიდა წარმატებული შედეგის იმედს.

თბილისის აღება

თბილისის მისადგომებთან გამართულ ბრძოლას მთავარსარდალი გიორგი კვინიტაძე მეთაურობდა. თავდაპირველად მან დიდი წინააღმდეგობა გაუწია რუსულ არმიას, რომელთა ქვემეხების ხმა 19 თებერვალს უკვე ისმოდა საქართველოს დედაქალაქში. თუმცა, როცა პირველი შეტაკების შემდეგ მოწინააღმდეგემ უკან დაიხია, ქართველებს აღარ დარჩათ საკმარისი ძალა, დადევნებოდნენ. ამიტომ მტერმა შესვენება და ძალების აღდგენა მოახერხა, რაც ჩვენი შემდეგი დამარცხების მიზეზი გახდა. მთავრობამ და სამხედრო შტაბმა მიიღო გადაწყვეტილება, დაეტოვებინათ თბილისი და მისი მოსახლეობა, რომელთაც მეორე დღეს გაუგონარ, მძიმე რეალობაში გაიღვიპეს: დედაქალაქი, ფაქტობრივად, უბრძოლველად შეატოვეს „წითლებს“.

„თბილისს დამშვიდებით ეძინა, მას ჯერ არ გაეგო თავისი სიკვდილი“,¹¹ ასე აღწერს რუსული ბოლშევიზმის მიერ თბილისის აღებას 18 წლის მოხალისე ჯარისკაცი გივი ღამბაშიძე 1921 წლის 25 თებერვლის პირველ წუთებში. თავის არაერთ თანამებრძოლ მამულიშვილთან ერთად, გივი ღამბაშიძე მზად იყო თავი გაეწირა საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, მაგრამ... სარდლობისაგან შეიტყვეს, რომ დედაქალაქი უნდა დაეტოვებინათ.

„ყველაზე მეტად ერთი გარემოება მაოცებდა: ტფილისის დაცვა ისეთი დიდი საკითხია, რომ მისი გადაწყვეტა ასე მოჩქარებით, ასე დაუფიქრებლად ვერაფრით ვერ ამეხსნა. იმ კრებაზე, რომელზედაც ეს გადამწყვეტი დადგენილება მიიღეს, არამცთუ არ მიგვიწვიეს ჩვენ, ფრონტის უფროსები, რომლებიც ფრონტს თვალთ დაეყურებდით და რომლებმაც კარგად ვიცოდით მოწინააღმდეგისა და ჩვენი ძალები, მათი და ჩვენი სულიერი განწყობილება, არამედ, არც კი შეგვეკითხნენ, ჩვენი აზრის მოსმენა არც კი ინებეს“,¹² წერს ქართველი გენერალი გიორგი მაზნიაშვილი თავის მოგონებებში.

25 თებერვალს „წითლების“ არმია თავისუფლად შემოვიდა თბილისში,¹³ მთავრობა კი უცხოეთში გაიხიზნა, ვითომდა, იქედან უფრო შეძლებდნენ ქართველი მოსახლეობის დახმარებას. რეალურად, ეს შეშინებულ, დამფრთხალ ადამიანთა ნაბიჯი უფრო იყო.

საქართველოს სრული ანექსია

საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლა ამით არ დასრულებულა. ქართველი ხალხისა და გენერალიტეტის პატრიოტული ინიციატივით, ანექსიის წინააღმდეგ გააფთრებული წინააღმდეგობა გაგრძელდა დასავლეთ საქართველოში – ქუთაისსა და ბათუმში. ამის მიუხედავად, მარტის შუა რიცხვებისთვის საბჭოთა რუსეთი უკვე აკონტროლებდა ჩვენი ქვეყნის დიდ ნაწილს. გარდა ამისა, ბათუმში განლაგებულმა თურქულმა ჯარებმა მცირე ხნით დაიკავეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ნაწილი, რამაც დაძაბული დაპირისპირება გამოიწვია ადგილობრივ ქართველებთან. გენერალ გიორგი მაზნიაშვილის შემართებას მრავალი პატრიოტი გამოეხმაურა და ოსმა-

ლეთის საჯარისო ნაწილები აჭარის მთავარი ქალაქიდან გააძევეს.

საქართველოს სრული ანექსიის პოლიტიკური შედეგები ასეთი იყო:

- საქართველო საბჭოთა რესპუბლიკა გახდა, ჯერ საქართველოს სსრ, შემდეგ ამიერკავკასიის სფსრ და ბოლოს, 1922 წელს – სსრკ-ს ნაწილი.
- მენშევიკური ხელმძღვანელობა და მრავალი ინტელექტუალი ემიგრაციაში წავიდა, ძირითადად, საფრანგეთსა და გერმანიაში.
- საქართველოს ანექსიას მოჰყვა წითელი ტერორი. ბოლშევიკებმა პოლიტიკური ოპონენტებისა და მათი ოჯახების რეპრესიები, მათ შორის, სიკვდილით დასჯა და მასობრივი დაპატიმრებები განახორციელეს.

დასკვნა

აღწერილი მოვლენები და ფაქტები საშუალებას იძლევა გავიაზროთ, თუ რამხელა გავლენა შეიძლება ჰქონდეს ლიდერის, მთავრობის გადაწყვეტილებას, მის ქცევას სახელმწიფოს ბედზე. თებერვლის იმ სუსხიან დამეს¹⁴ რომ ბრძოლა არ შეწყვეტილიყო საქართველოს პირველი რესპუბლიკის მთავრობის ნაჩქარევი გადაწყვეტილებით, სავლელ გენერლებისა და, ზოგადად, სამხედროებთან შეთანხმების გარეშე, საქართველოს ჰქონდა შანსი სულ სხვა მიმართულებით წაეყვანა საკუთარი ისტორია და, დიდი ალბათობით, გაცილებით ნაკლები საბჭოთა გავლენის ქვეშ ეცხოვრა შემდეგი 70 წელიწადი.

ყველაფერს ორი მხარე აქვს. არც საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაციის ამბავია გამონაკლისი. ისტორიკოსებიც განსხვავებულ დასკვნებს გვთავაზო-

ბენ, თუმცა, მეტწილად მაინც კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებენ იმჟამინდელი სოციალ-დემოკრატებისა და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მეთაურის, ნოე ჟორდანიას გადაწყვეტილებას, რომლებიც უცხოეთში გაიხიზნენ.

ნოე ჟორდანიამ დააგალა და მთელი პასუხისმგებლობაც დააკისრა ექვთიმე თაყაიშვილს,¹⁵ დაეცვა და გადაერჩინა საქართველოს ეროვნული საგანძური, რისთვისაც ექვთიმეც მათთან ერთად უნდა გახიზნულიყო საფრანგეთში. ნამდვილად გაუმართლა ქართველ ერს, რომ სწორედ ექვთიმე ღვთისკაცი ჩაუდგა სათავეში ესოდენ საპასუხისმგებლო და მძიმე საზრუნავს,¹⁶ რამაც მისი ცხოვრება თავდაყირა დააყენა. ნამდვილი თავგანწირვა დასჭირდა ამ მისიის აღსასრულებლად, ვინაიდან არაერთი მტერი გამოუჩნდა ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვან საგანძურს საზღვრებს გარეთ. თავად მთავრობის წევრებს შორისაც კი აღმოჩნდნენ ისეთები, ვისაც სურდა, განდის ნაწილი გაეყიდა და ამით ეცხოვრა უცხო მიწაზე, მაგრამ ამის უფლება ექვთიმე თაყაიშვილმა არ მისცა.¹⁷

რუსული ბოლშევიზმის მიერ ოკუპირებულ-ანექსირებულმა საქართველომ 70 წლით დაკარგა დამოუკიდებლობა, ვიდრე 1991 წლის 9 აპრილს, 12 საათსა და 30 წუთზე, საქართველოს დედაქალაქ თბილისში, მთავრობის სასახლეში საქართველოს სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის აქტი¹⁸ არ მიიღეს 1918 წლის 26 მაისს მიღებული დამოუკიდებლობის აქტის საფუძველზე.¹⁹ ეს იყო უდიდესი ნაბიჯი, რაც საქართველოს, ეროვნულ მოძრაობას, რჩეულ მამულიშვილებს სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის, 9 აპრილის ტრაგედიის ფასად დაუჯდათ. ეს იყო იმჟამინდელი ეროვნული ხელისუფლების – ზვიად გამსახურდიას,²⁰ მერაბ კოსტავასა²¹ და სხვათა არჩევანი, რო-

მელთაც არ უფიქრიათ დანებება, გაქცევა, სირთულეებისთვის, საფრთხისთვის თავის არიდება.

ერის, ქვეყნის ინტერესებს შეწირული ადამიანების დამსახურებაა,²² დღეს რომ დამოუკიდებლობა გვაქვს, რომ აღარც „საბჭოელებად“ და აღარც „რუსებად“ გენათლავენ დასავლეთის განვითარებული ქვეყნის წარმომადგენლები. ეს ძალიან ხანგრძლივი ბრძოლით მოპოვებული შედეგია, რომელსაც გაფრთხილება, დაცვა სჭირდება. ისტორიის გაკვეთილმა აშკარად დაგვანახა, რომ რაოდენ რთულიც უნდა იყოს ეს პოლიტიკოსისთვის, როდესაც ქვეყნის სათავეშია და მთელი ერის ბედი აბარია, უნდა შეძლოს სიკვდილისთვის თვალეში ჩახედვა, არსად გაიქცეს და საკუთარი ხალხი მტერს, ოკუპანტს არ შეატოვოს.

ლიტერატურა ■ References

1. 60 წლის წინად (მაისი, 1978). საქართველოს განთავისუფლებისათვის მებრძოლთა ორგანო „თავისუფლების ტრიბუნა“, №21, გვ. 3-7.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/310873/1/Tavisuflebis_Tribuna_1978_N21.pdf
2. იაკობაშვილი ირაკლი (შემდ.) (2022). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა: დოკუმენტები (1918-1952). თბილისი.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/420289/5/Saqartvelos_Demokratiuli_Respublika_Dokumentebi.pdf
3. ათანელიშვილი თამარ, ასტამაძე გიორგი, ბახტაძე მიხეილ და სხვ. (2018). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921): ენციკლოპედია-ლექსიკონი. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
4. ურუშაძე ლევან (1991). ბოლშევიზმ-მენშევიზმი და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921). თბილისი: „განათლება“.
5. საქართველოს ოკუპაცია 1921. საქართველოს ეროვნული არქივი. <https://archive.gov.ge/ge/okupaviis-100-tseli-1>

6. ზაჰატიალა (აზერ. Zaqatala) – ზაქათალის რაიონის ადმინისტრაციული ცენტრი. ქალაქში მდებარეობს ძველი ციხის ნანგრევები, ქართული ეკლესია, რომელიც არ ფუნქციონირებს. თავდაპირველად თანამედროვე ზაქათალის ტერიტორია კავკასიის ალბანეთის პროვინცია იყო. შემდეგ რეგიონი ქართული კულტურული და პოლიტიკური გავლენის ქვეშ აღმოჩნდა. შუა საუკუნეებში ცნობილი გახდა სახელწოდებით „საინგილო“, რომელსაც, ძირითადად, აკონტროლებდა საქართველოსა და შირვანის სამეფოები. 1830 წელს ეს მხარე რუსეთმა მიიერთა. 1832-1840 წწ. შედიოდა ტფილისის გუბერნიაში, 1841-1844 წწ. საქართველო-იმერეთის გუბერნიაში. 1860-1917 წწ. ისევ ტფილისის გუბერნიაში იყო. 1918-1921 წწ. შედიოდა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. 1922 წლის მარტში ოთხი რაიონი, მათ შორის, ზაქათალა აზერბაიჯანის სსრ-ს გადასცა რუსეთმა.
7. ბორჩალო (ყოფ. ქურდვაჭარი) – საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე, მოიცავს დებედის ხეობას. სახელწოდება მომდინარეობს XVII ს-ში ჩამოსახლებული თურქმანული ტომის, ბორჩალუსგან. წყაროებში პირველად იხსენიება VIII ს-ში „ქურდისხევის“ ფორმით. მასზე გადიოდა მნიშვნელოვანი გზა, რაც ზრდიდა რეგიონის სტრატეგიულ და ეკონომიკურ მნიშვნელობას. ხეობის ცენტრი იყო გაგის ციხე. XIII ს-დან მონღოლთა შემოსევების შედეგად გაპარტახდა და მომთაბარეთა საძოვრებად იქცა. XV ს-დან დასახლდნენ თურქმანული ტომები. როდესაც შაჰ აბას I-მა აქ სახანო შექმნა 1604 წელს და ბორჩალუს თურქმანული ტომი ჩამოსახლა, რეგიონს ეწოდა ბორჩალო. მისი ცენტრი იყო აღჯაყალა, ყოფილი გაგის ციხე. XVIII ს-ში ბორჩალო ქართლ-კახეთის სამეფოს დაუბრუნდა. 1880 წელს ეს ტერიტორია რუსეთის იმპერიამ გამოყო თბილისის მაზრიდან და შექმნა დამოუკიდებელი ბორჩალოს მაზრა, ცენტრით დაბა შულავერში. 1918 წელს ბათუმის საზავო ხელშეკრულებით ბორჩალოს მაზრის ლორეს უბანი ოსმალეთის იმპერიამ მოითხოვა, რადგან ეს ტერიტორია აზერბაიჯანთან სარკინიგზო კავშირისთვის სჭირდებოდა. 1918 წლის შემოდგომაზე მაზრის ტერიტორიაზე სომხეთ-საქართველოს ომი დაიწყო, რადგან სომხეთი პრეტენზიას აცხადებდა ბორჩალოს მაზრის ტერიტო-

რიაზე მდ. ხრამის სამხრეთ ნაწილზე, რომელიც ომის შედეგად დაიკავა კიდეც. 1921 წლის საქართველოს ანექსიის შემდეგ, ლორეც სომხეთის სსრ-ს გადასცა საბჭოთა რუსეთმა.

8. ჟორდანია ნოე (1989 [1933]). წიგნი ოჯახში საკითხავი: დაწერილი ჩემს მიერ, ჩემი შვილების და შვილიშვილებისათვის, – საგულისხმიეროთ და სახელმძღვანელოთ. თბილისი: „მერანი“.

https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/495912/1/Wigni_Ojaxshi_Sakitxavi_1933.pdf

9. ანატოლი ბჰკპირი (1888-1937) – სამხედრო მეთაური, რუსეთის სამოქალაქო ომის მონაწილე. დაიბადა სამხედრო ექიმის ოჯახში. 1907 წელს დაამთავრა თბილისის კლასიკური გიმნაზია და მომდევნო წელს სამხედრო სასწავლებელში შევიდა. 1921 წლის თებერვალში ხელმძღვანელობდა საბჭოთა ჯარების საოკუპაციო მოქმედებებს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წინააღმდეგ. 1937 წლის 30 მაისს კონტრრევოლუციური, ჯაშუშური და ტერორისტული ორგანიზაციის საქმიანობაში მონაწილეობის ბრალდებით დააპატიმრეს, 1 ივნისს კი დახვრიტეს. იმავე წლის შემოდგომაზე დააპატიმრეს მისი ცოლი და ქალ-ვაჟი „დაუსმენლობისათვის“. 1956 წლის 22 აგვისტოს მისი რეაბილიტაცია მოახდინა სსრკ უზენაესი სასამართლოს სამხედრო კოლეგია. იხ.: Черушев Н. С. (2003). *1937 год: Элита Красной Армии на голгофе*. Москва: «Вече».
- <https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/Statyi/CHERUSH-Elita-Krasnoj-Armii-na-Golgofe.pdf>
- https://militera.lib.ru/research/cheryshev_ns/index.html
10. სილაქაძე დიმიტრი (2025). თებერვლის ტანკები 1921. თბილისი: „არტანუჯი“.
11. რეხვიაშვილი ჯიმშერ (4 თებერვალი, 2019). ყველაფერი „25 თებერვლის“ შესახებ. რადიო „თავისუფლება“.
- <https://www.radiotavisupleba.ge/a/ყველაფერი-25-თებერვლის-შესახებ-/29787817.html>
12. მაზნიაშვილი გიორგი (1990). მოგონებები: 1917-1925. ბათუმი: „საბჭოთა აჭარა“.
13. ხაჭაპურიძე გიორგი (1954). საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება საქართველოში. თბილისი: „სახელგამი“.

https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/503775/1/SabchotaXelisuflebisGamarjvebaSaqartveloshi_1954.pdf

14. Bregadze, Levan (2021). The Adventure of an Uncensored Poem. *BRAMS*, 2(4), 21-31.
15. მეტრეველი როინ (2013). ექვთიმე ღვთისკაცი: 150 წელი ექვთიმე თაყაიშვილის დაბადებიდან. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია.
16. კოსრეიძე არჩილ (2024). ექვთიმე თაყაიშვილი: საფრანგეთიდან საქართველოში განძის დაბრუნების ინიციატორი (1930-იანი წლები); საარქივო მასალები. რედაქტორი – როინ მეტრეველი, თბილისი: „არტანუჯი“.
17. თავბერიძე ილია (შემდ.) (2007). ღვთისკაცი: ექვთიმე თაყაიშვილი (კრებული). თბილისი: საქართველოს საპატრიარქოს გამომცემლობა.
18. საქართველოს ოკუპაციის 100 წლისთავი. საქართველოს ეროვნული არქივი.
<https://archive.gov.ge/ge/2021-1/sakartvelos-okupatsiis-100-tslistavi-2>
19. საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკა. საქართველოს ეროვნული არქივი.
<https://archive.gov.ge/ge/sakartelos-pirveli-demokratiuli-respublika>
20. არქანია გიორგი, ბებურიშვილი ლევან (შემდ.) (2020). ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა (კონფერენციის მასალები). თბილისი: „არტანუჯი“.
21. ოდილავაძე ნინო, კუდავა კახმეც (შემდ.) (2018). მერაბ კოსტავა: 79 ამაზი. თბილისი: „არტანუჯი“.
22. ჯანელიძე ოთარ (2009). საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია. თბილისი: „უნივერსალი“.
<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/370017>
23. კობახიძე რუსიკო, სილაქაძე დიმიტრი, ხვადაგანი დავით, ხვადაგანი ირაკლი (2018). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა: 100 ამაზი. თბილისი: „არტანუჯი“.
24. ჯანელიძე ოთარ (2022). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა და დასავლური სამყარო. ჟურნ. „ჩემი სამყარო“, №35, გვ. 4-11.
25. ნახუცრიშვილი ლუკა (შემდ.) (2024). საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა ფორმისა და შინაარსის ძიებაში (სტატიების კრებული). თბილისი: „ზიარი“.

26. თაყაიშვილი ექვთიმე (2018). თხზულებანი (ტომი I). მეორე გამოცემა, მთავარი რედაქტორი – როინ მეტრეველი. თბილისი: „არტანუჯი“.
27. თაყაიშვილი ექვთიმე (2017). თხზულებანი (ტომი 3). მთ. რედ. – როინ მეტრეველი. თბილისი: „არტანუჯი“.
28. თავაძე სოფიო (შემდ.) (2013). წმინდა ექვთიმე ღვთისკაცი: ექვთიმე თაყაიშვილი. თბილისი: „პალიტრა L“.
29. გოგილაშვილი ვ., კვაჭაძე ც. (2010). ექვთიმე თაყაიშვილი (1863-1953): ბიობიბლიოგრაფია. თბილისი: „უნივერსალი“. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/600307/1/Eqvtime_Tayaish_vili_Biobibliografia_2010.pdf
30. მახარაძე ირაკლი (2018). გურია და გურულები: 150 ამბავი. თბილისი: „არტანუჯი“, გვ. 57-58, 90-92, 165.
31. მეტრეველი როინ (2015). საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის ისტორია. თბილისი: ქართული უნივერსიტეტი, გვ. 157-236.
32. მუსხელიშვილი დავით (1977). საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები (ნაწილი I). თბილისი: „მეცნიერება“. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/327886/1/Saqartvelos_Istoriuli_Geografiis_Dzirritadi_Sakitxebi.pdf
33. კალანდია გიორგი (2019). ზვიად გამსახურდია 80 (კრებულ). თბილისი: საქართველოს ხელოვნების სასახლე.
34. ჩუბინიძე დომენტი (დიტო) (2024). ზვიად გამსახურდია ქართულ და საერთაშორისო პოლიტიკაში (დამხობა: წიგნი პირველი). თბილისი: „უნივერსალი“.
35. ირემაძე ირაკლი, სილაქაძე დიმიტრი, ჭანტურიძე სალომე (შემდ.) (2018). ნოე ჟორდანიას 150 (ოთხენოვანი აღბოძი). მთარგმნელები: მარინა ჭყონია (ინგლისური), თამარ ხეტაშვილი (ფრანგული), თამარ კახეთელიძე (გერმანული). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
36. ფაღავა-ბუღეზი ქრისტინე (2017). ერთი უჩვეულო ოჯახი: ნოე ჟორდანიას შვილიშვილის მოგონებები. თბილისი: „არტანუჯი“.
37. მაზნიაშვილი გიორგი (2007). მოგონებები: 1917-1925. თბილისი: „ზენიტი“.
38. მაზნიაშვილი გიორგი (2014). მოგონებები: გენერალი გიორგი მაზნიაშვილი. მესამე ქართული გამოცემა, თბილისი: „ოლიმპიკტე“, „ფავორიტი სტილი“.

39. მაზნიაშვილი გიორგი გენერალი (2019). მოგონებები. „მატიანე = Летопись = Chronicle“ (ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული), №17, გვ. 85-96, ვანი.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/345568/1/Matiane_2019_N17.pdf
40. ჩხარტიშვილი ცაცა (2010). გენერალი გიორგი მაზნიაშვილი. თბილისი: წერტილებისა და სამხედრო განათლების სარდლობის სამხედრო კარტოგრაფიის ცენტრი.
41. საითიძე გოჩა (1998). გენერალი გიორგი კვინიტაძე: ცხოვრება და მოღვაწეობა. თბილისი: „საარი“.
42. კვინიტაძე გიორგი (იანვარი, 1986). შეგვეძლო თავიდან აგვეშორებია დაპყრობა? (რუსეთის მიერ საქართველოს 1921 წლის ოკუპაციის შეფასება). ქართული პოლიტიკის პერიოდული ორგანო უცხოეთში „გუშაგი“, №8, გვ. 53-58, პარიზი.
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/311298/1/Gushagi_1986_N8.pdf
43. კვინიტაძე გიორგი (1998). მოგონებები: საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921 (ორ წიგნად). წიგნი 1, თარგმნეს ნინო ქაჯაიამ და ნონა გოგიჩაიშვილმა, რედაქტორი – როსტომ ჩხეიძე, თბილისი: „ლომისი“.
44. კვინიტაძე გიორგი (1999). მოგონებები: საქართველოს დამოუკიდებლობის წლები, 1917-1921 (ორ წიგნად). წიგნი 2, თარგმნეს ნინო ქაჯაიამ და ნონა გოგიჩაიშვილმა, რედაქტორი – როსტომ ჩხეიძე, თბილისი: „ლომისი“.
45. კვინიტაძე გიორგი (2014). ჩემი მოგონებები – 1917-1921 (ორ ნაწილად). შემდგენები: იდა, თამი და ნანო კვინიტაძეები, რედაქტორი – როსტომ ჩხეიძე, თბილისი.
46. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა: დამოუკიდებელი სახელმწიფოს გარიჟრაჟი – ისტორიული სინამდვილე, რომელმაც კავკასიის ისტორია სამუდამოდ შეცვალა. ვაჟა-ფშაველას სახ. ქ. გორის №9 საჯარო სკოლა, ამავე სკოლის ისტორიის მასწავლებელი ლელა კაკაშვილი (იდუის ავტორი), ამავე სკოლაში ინტეგრირებული პროფესიული სასწავლებლის მოსწავლე შაო სვანიძე (ვებგვერდის ავტორი და დვევლოპერი), საბა პაპიძე (საიტის მხარდაჭერა). <http://republic1918.ge>